

Idiomien leksikaalinen kuvaus kielenkäytön ja vaihtelun näkökulmasta

TARJA RIITTA HEINONEN

Väitöksenalkajaisesityelmä Helsingin yliopistossa 25. tammikuuta 2013

Kieli koostuu sanoista, rakenteista ja niiden yhdistelmistä. Puhumme ikään kuin pane-malla sanan toisensa jälkeen peräkkäin sille sopivaan muottiin. Kolmesta sanasta saa yhdistelemällä vaikkapa seuraavanlaisia ilmauksia:

- (1) a. sana + sana + sana
heitti + lumipallon + ikkunaan
kantaa + ostokset + kotiin

Tällainen sana kerrallaan rakennettava ilmaus ei ole kuitenkaan ainoa mahdollisuus, vaan kielessä on runsaasti jo valmiiksi moniosaisia kokonaisuuksia, joita kutsutaan fraaseiksi tai idiomeiksi. Idiomeille on tyypillistä, että niissä yhdistyy monisanaiseen kokonaisuuteen jokin erityinen merkitys.

- (1) b. *heitti + kirveensä + kaivoon* 'luopui toivosta onnistua'
kantaa + kortensa + kekoon 'osallistuu omalla osuudellaan johonkin yhteiseen hankkeeseen'

Fraasit ja idiomit opitaan ja muistetaan kokonaisuuksina, joten niihin kuuluvia sanoja ei liitetä toisiinsa vasta lausetta tai muuta ilmausta muodostettaessa. Mihin ne siis asettuvat sanojen ja rakenteiden yhteispelissä?

Kysymys on laaja, ja sitä voidaan lähestyä monesta näkökulmasta. Tällaisia näkökulmia ovat esimerkiksi kieliopillinen teoria tai kielen tuottaminen ja ymmärtäminen kokeellisesti havainnoituina. Tässä väitöstutkimuksessa näkökulmiksi on valittu yhtäältä idiomien esiintyminen kielenkäytössä ja toisaalta niiden esittäminen sanakirjoissa. Virikkeenä tutkimusasetelmalleni on ollut se huomio, että idiomien sanakirja-kuvaus perustuu sanojen varaan, mutta kielenkäytössä sanat voivatkin vaihdella.

Ajatellaan vaikkapa idiomia *heittää kirveensä kaivoon*; saman ajatuksen voi esittää myös vaihtamalla yhden sanan toiseksi: *heittää kirveensä järveen*. Joidenkin mielestä juuri tämä jälkimmäinen versio itse asiassa olisi idiomin ”oikea”, alkuperäinen muoto.

Sanakirjassa tällainen yhtä osasanaa koskeva vaihtelu voidaan ilmaista vaihtoehdoilla *heittää kirveensä järveen* t. *kaivoon* (*Kielitoimiston sanakirja* s. v. *kirves*). Tekstiaineistoja tarkastelemalla käy kuitenkin selväksi, että muoto *heittää kirveensä järveen* on selvästi harvinaisempi. Sanakirjan vaihtoehtoja voi kuitenkin perustella sillä, että molempia muotoja esiintyy eikä kumpaakaan haluta osoittaa vääräksi (frekvenssin mukaan vaihtoehtojen järjestys olisi kuitenkin toinen).

Kielenkäyttö paljastaa vaihtelua muuallakin kuin siinä, lempataanko kirves kaivon vai järveen. Kun tekstiaineistoista haravoidaan yhteisesiintymiä sanoista *kirves* ja *kaivo*, löytyy muun muassa seuraavanlaisia osumia:

- (2) a. Sienien ystävien ei kuitenkaan vielä kannata heittää kokonaan *kirvestä kaivon pohjalle*. (skt)
– Missään tapauksessa en **nakkaa** *kirvestä kaivoon*. (skt)
En ole pessimisti mutta ”*kirves lensi kaivoon*” jo pari viikkoa sitten. (i)

Kuten huomataan, joskus kirves heitetään *kaivon pohjalle*, tai kirvestä ei heitetä vaan se *nakataan*. Joskus kirves aivan kuin itsekseen *lentää* kaivoon. Näyttääkin siltä, että ei ole aivan tarkkaa, mitä sanoja käytetään, kunhan merkitys välittyy. Alkuperäistä kieli-kuvaa voi myös muunnella niin, että jos tiedetään, että kirveen heittäminen kaivoon tarkoittaa luovuttamista, kirveen makaaminen kaivon pohjalla antaa ymmärtää, että joku on jossakin aiemmassa vaiheessa luovuttanut.

- (2) b. Liverpoolin *kirves* näytti jo väliin **olevan syvällä kaivossa**, mutta joukkue on herännyt. (skt)

Sanakirja ei voi millään realistisella tavalla sisältää kaikkia teksteissä esiintyviä vaihtoehtoja, ja vaikka voisikin, tähän ei olisi mielekästä syytä, sillä kaikki vaihtoehdot eivät ole yhtä keskeisiä. Yhdistelmä ”**HEITTÄÄ**-verbi + **KIRVES** + **KAIVON**” on ylivoimaisesti yleisin – käyttämässäni sanomalehtiaineistossa se kattaa noin 90 prosenttia kaikista tapauksista (99 osumaa 111:stä).

Toinen tekstiaineistoista ilmenevä seikka on se, että tämä idiomiesiintyminen usein kieltolauseissa, monesti *vielä*-adverbin kera ja jonkin suosittamista ilmaisevan verbin täydennyksenä. Kaikki nämä piirteet ilmenevät esimerkiksi seuraavassa lauseessa:

- (2) c. Mutta **ei** tässä **vielä kannata** heittää *kirvestä kaivoon*. (skt)

Edeltävissä esimerkeissä on jo ollut useammanlaista vaihtelua: tilapäistä tai vaikiintunutta, sanaa tai koko ilmauksen rakennetta koskevaa. Tutkimissani predikaattiverbin sisältävissä idiomeissa ja vertauksissa on joskus runsaastikin verbin vaihtelua, toisinaan taas jokin rakenteellinen vaihtelu on tyypillisempää. Esimerkkinä verbin-

vaihtelusta olkoon vertaus pyyn pienenemisestä maailmanlopun edellä, jossa *pienätä*-verbin sijalla esiintyy monia muitakin verbejä:

- (3) ***pienenee, kutistuu, kasvaa negatiivisesti, kuihtuu, pienentyy, vähenee, kapeenee, ohenee, katoaa, häviää, vähentyy, kuivuu kokoon, näivettyy, surkastuu, supistuu, laihtuu, hiipuu, hupenee, palastelee itseään...***

... kuin pyy maailmanlopun edellä.

Olen poiminut näitä esimerkkejä niin sähköisistä sanomalehtiarkistoista kuin Internetistäkin Google-hakukoneen avulla. Internetin tekstimassa ei ole mitattavissa, eivätkä hakukoneen antamat osumasivujen määrät anna kuin summittaisen kuvan sanojen ja fraasien todellisista esiintymämääristä. Siksi Internet ei sellaisenaan sovellu tilastolliseen tutkimukseen, mutta se on hyvä lähde etsiä mahdollisimman paljon vaihtoehtoisia ilmauksia. Isosta, noin 130 miljoonaa tekstisanaa sisältävästä 1990-luvun sanomalehtiarkistosta (= skt) löytyy neljä eri verbiä, joilla viitataan pyyn koon vähenemiseen (esimerkin 3 lihavoidut sanat), mutta nettipoiminnoissa on paljon enemmän erilaisia, jopa myös muita kuin vähenemistä tarkoittavia verbejä. Eräässä löytämässäni tekstiosumassa koiranomistaja kuvaili koiransa ***vaalenevan kuin pyy maailmanlopun edellä***. Sanomalehdestä taas huomasin leikilliseen järkeilyyn perustuvan muunnelman, jossa jokin ***kasvaa kuin pyy maailmanlopun jälkeen***. Tässä verbin vaihtuminen toiseksi liittyy koko vertauskuvan muunnokseen.

Esimerkkinä rakennevaihtelusta voi mainita idiomit, jotka koostuvat vastakohtaisista yleisverbeistä *antaa* ja *saada* tai *ottaa* sekä idiomaattisesta nominitäydennyksestä, kuten:

- (4) a. *Veeti antoi Veksille potkut : Veksi sai potkut*
Veksi antoi Veetille köniin : Veeti sai ~ otti köniin

Toiseksi rakennemuunnossarjoja syntyy sellaisten ilmausten pohjalta, jotka tarkoittavat aiheuttamista, tapahtumista, olotilaa ja niin edelleen. Näissä jotkin muodot ovat tavallisia, jotkin selvemmin tilapäisiä muunnoksia.

- (4) b. *Veeti antoi Veksille potkut : Veksille tuli potkut*

- c. *Patu panee ~ laittaa Tätulle jauhot suuhun : Tätulle menee jauhot suuhun : Tatu(lla) on jauhot suussa (: Tatu sylkee jauhot pois suusta)*

Myös tilapäisiä rakennemuunnoksia löytää helpoiten Internetistä, jossa on paljon kielellistä revittelyä muun muassa keskustelupalstoilla. Rakenne ja sanasto vaihtelevat myös yhdessä, samoin voi useampi sana samassa rakenteessa vaihdella yhtäaikaisesti.

Esimerkiksi voidaan mainita analogiset sarjat tyyppiä ”joku ei ole *penaalin terävin kynä* tai *kuusen kirkkahin kynttilä*” tai ”joku ei ymmärrä jostakin enempää kuin *sika*

satelliitista, seepra Salvador Dalista tai kana biljardista”. Terävin kynä penaalissa vastaa abstraktilla tasolla kirkkainta kynttilää kuusessa, ja sika on otaksuttavasti yhtä tietämätön satelliiteista kuin kana on biljardista.

Idiomeissa esiintyvä vaihtelu antaa vihjeitä siitä, miten puhujat tallentavat näitä ilmauksia muistiinsa. Mikäli tietty erikoismerkitys liittyisi vain tiettyyn sanajonoon, ei voitaisi ymmärtää, miksi samantapaiset verbit käyvät pyynpienenemisvertauksessa tai miksi sen sijasta, että sanotaan *kääntää veistä haavassa*, voidaankin sanoa *vääntää puukkoa haavassa*. Kääntäminen ja vääntäminen ovat samantyyppisiä tekoja ja veitsi ja puukko samankaltaisia esineitä. Sanat eivät menetä omaa merkitystään tai merkityssuhteitaan idiomin osana: tämä avaa oven muun muassa käsitepiirteiselle vaihtelulle.

Lisäksi idiomiin kuuluvia sanoja voidaan määrittää, mikä osoittaa, että sanat ovat idiomeissa myös kieliopillisesti itsenäisiä lauseenjäseniä. Määrite muuttaa tai korostaa idiomin merkitystä tai sitoo sen puheenaiheeseen. Esimerkiksi jos joku *vetää melonin kokoisen herneen nenään*, tämä joku suuttuu todella kovasti, tai jos sanotaan jonkun *kantavan kortensa työllisyystalkoiden keכון*, kerrotaan pyrkimyksestä edistää työllistymistä, ei jotakin muuta mahdollista hanketta.

Kielenkäyttöön nojaava tutkimus on viime vuosikymmeninä saavuttanut entistä tukevamman jalansijan myös teoreettisessa kielitieteessä, jossa perinteisesti on harjoitettu nojatuolilingvistiikkaa itse keksittyjen esimerkkien varassa. Viitekehyksen avainsana on *usage-based*, käyttöpohjaisuus. Olennaista ei ole vain aineiston laatu, vaan myös se, että oletus autonomisesta kielikyvystä, joka ei olisi missään tekemisissä kielenkäytön kanssa, on hylätty. Päinvastoin ajatellaan, että kielen ilmaisuvarasto sanoinen ja kieliopillisine rakenteineen on jatkuvassa muutostilassa, mikä johtuu siitä, että kielenkäyttö vaikuttaa kieleen.

Oletan käyttöpohjaisen teorian mukaisesti, että kussakin idiomissa esiintyvä vaihtelu ja muuntelu syntyy ja kehittyy kielenkäytössä. Se, että jokin ilmaus sallii runsaasti vaikkapa verbinvaihtelua, ei tarkoita, että sama pätee kaikkiin idiomeihin ja vertauksiin. Kuten jo nähtiin, verbi *heittää* on tavallisin idiomissa *heittää kirveensä kaivoon* tai *järveen*, vaikka heittämistä tarkoittavia verbejä olisi muitakin. Idiomissa *vetää herne tai herneet nenään* taas kaikkalainen liioittelu on hyvin tavallista.

Kielenkäyttöä voi havainnoida eri tavoin: omassa tutkimuksessani olen päätenyt tutkimaan tekstiosumia, jotka ovat yhdentyyppisiä kielenkäytön konkreettisia toteutumia. Käyttöpohjainen tarkastelutapa on itse asiassa varsin luonteva sanakirjantoinittajalle, sillä aineistoon nojautuva työskentelytapa on monissa sanakirjahankkeissa vallitseva metodi.

Sanakirjantoinitus eli leksikografia on yhdeltä kannalta katsottuna kielitieteen sovellusalueita, mutta toisaalta sen menetelmin saadaan systemaattista ja perinpohjaista tietoa kielen ilmaisuvaroista. Kun kielitieteessä voidaan tutkia haluttaessa vain yhtä sanaa tai idiomia kerrallaan, sanakirjantoinituksessa joudutaan ottamaan vastaan koko lasti.

Sanakirjoihin on kuitenkin muun muassa tilanrajoitussyistä kehittynyt varsin tiivis ilmaisu tapa, mitä tulee vaikkapa yksittäisen idiomin vaihtoehtoihin muotoihin, käyttöehtoihin, merkityksiin ja niin edelleen. Sähköistä sanakirjaa tilanpuute ei sa-

massa määrin vaivaa, mutta kielenkäyttöä havainnollistavaa materiaalia ei siihenkään voi lisätä ajattelematta lukijan tarpeita löytää etsimänsä tieto vaivattomasti ja selkeästi esitettynä.

Aineistolähteet

i = Internet. Google-hakukoneen välityksellä. <http://www.google.fi>.

skt = Suomen kielen tekstikokoelma. CSC – Tieteen tietotekniikan keskus. <https://sui.csc.fi>.

Sanakirjalähteet

Kielitoimiston sanakirja. 3., uudistettu painos. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisu 170. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus 2012.

Tarja Riitta Heinonen: *Idiomien leksikaalinen kuvaus kielenkäytön ja vaihtelun näkökulmasta*. Helsinki: Helsingin yliopisto 2013. Kirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8555-0>.

Kirjoittajan yhteystiedot (address):
trheinonen@gmail.com